

Ντέιβιντ Άνταμ

Η κριτική του Μαρξ
στα σοσιαλιστικά σχήματα **εργασιακού χρήματος**
και ο μύθος περί του προουντονικού χαρακτήρα
του **συμβουλιακού κομμουνισμού**.

Η κριτική του Μαρξ στα σοσιαλιστικά σχήματα εργασιακού χρήματος
και ο μύθος περί του προυντονικού χαρακτήρα
του συμβουλιακού κομμουνισμού.

Το πρωτότυπο με τίτλο Marx's Critique of Socialist Labor-Money Schemes and the Myth of Council Communism's Proudhonism μπορείτε να το βρείτε στο www.marxisthumanistinitiative.org/alternatives-to-capital/marx's-critique-of-socialist-labor-money-schemes-and-the-myth-of-council-communism's-proudhonism.html και την παρούσα μετάφραση στο www.pagkaki.org/files/labour-money.pdf.

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης

Το κείμενο που ακολουθεί είναι του Ντέιβιντ Άνταμ (David Adam) και πρωτοδημοσιεύτηκε το 2013 στο marxisthumanistinitiative.org. Μεταφράστηκε, αρχικά, για να συζητηθεί στις εσωτερικές διαδικασίες της κολεκτίβας εργασίας «Το παγκάκι» και κατόπιν κρίθηκε σκόπιμο να εκτυπωθεί σε 1000 αντίτυπα στην τυπογραφική κολεκτίβα «Rotta» (www.rotta.espinblogs.net). Η δημοσιοποίησή του έχει έναν διπλό στόχο:

Αφενός να συμβάλλει στη βελτίωση των όρων για δημιουργικό δημόσιο πολιτικό διάλογο. Ένας δημόσιος διάλογος ο οποίος για να κριθεί αποτελεσματικός είναι απαραίτητο να υπάρχει ανεπτυγμένος, σε ικανοποιητικό βαθμό, ένας κοινός κώδικας επικοινωνίας. Όταν συζητάμε για έννοιες όπως μισθωτή εργασία, χρήμα, αλλοτρίωση, κέρδος, φετιχισμός του εμπορεύματος, κομμουνισμός, αυτοδιαχείριση θα πρέπει τουλάχιστον σε αδρές γραμμές να αναφερόμαστε στα ίδια πράγματα. Η διασαφήνιση αρκετών εξ αυτών των αφηρημένων, πλην όμως θεμελιακών εννοιών, μέσα από αυτό το συνοπτικό κείμενο στάθηκε η κύρια αφορμή για να επιλεγεί η μετάφρασή του. Σε καμία περίπτωση σκοπός της δεν είναι η αποκατάσταση της «απόλυτης αλήθειας» του Μαρξ από την κατά τα άλλα υπαρκτή διαστρέβλωση των θέσεών του από την τάση της Κομμουνιστικοποίησης, ούτε η προβολή ενός λεπτομερούς σχεδίου μέτρησης του χρόνου εργασίας σε μια μετακαπιταλιστική κοινωνία.

Αφετέρου να σταθεί ως ευκαιρία να διασαφηνιστούν κάποιες θέσεις μας. Η συζήτηση για τις μετακαπιταλιστικές αυτόνομες κοινωνίες που προτάσσουμε, οφείλει να μη μένει σε μια στεία-φιλοσοφική-ακαδημαϊκή αναζήτηση μεταξύ μνημένων. Με βάση το πώς αντιλαμβανόμαστε την κοινωνία στην οποία τα διάφορα συλλογικά της όργανα –συνελεύσεις παραγωγικών μονάδων, γειτονιών κ.λπ.– είναι αυτά που θα αποφασίζουν όλα τα θέματα που αφορούν τη λειτουργία και την οργάνωσή της, καλούμαστε να αναζητήσουμε τις ενέργειες και τις συμπεριφορές που θα μας οδηγήσουν σε αυτήν. Καλούμαστε να σταθμίσουμε ποια ζητήματα είναι πρωτεύουσας σημασίας και να μην περιοριστούμε σε φιλονικίες γύρω από ζητήματα ελάσσονας σημασίας όπως το αν το σύστημα διανομής της μελλοντικής κοινωνίας θα είναι κολεκτιβιστικό, κομμουνιστικό ή ποιος θα είναι ο ακριβής συνδυασμός τους. Για εμάς, ως κολεκτίβα εργασίας, μείζονα σημασία έχει η ανάπτυξη εκείνης της κινηματικής κουλτούρας και των θεσμών που θα μπορούν να υποστηρίξουν μια κοινωνική-πολιτική οργάνωση η οποία να εντάσσει τους μεμονωμένους εργασιακούς χώρους και κοινότητες σε ευρύτερα, λειτουργικά οικονομικοπολιτικά σύνολα. Δεν θέλουμε απλά καλύτερες συνθήκες εργασίας, δεν θέλουμε απλά 10- 100- 1000άδες συνεργατικές, δεν θέλουμε να αρκεστούμε στην ονειροπόληση μιας μυθικής κοινωνίας όπου όλα θα ρυθμίζονται αυθορμήτως αρμονικά. Επιδιώκουμε το ριζοσπαστικό μετασχηματισμό αυτής εδώ της κοινωνίας σε μια κοινωνία χωρίς καταπίεση-εκμετάλλευση και την οποία αρχίζουμε να (χτι)ζουμε και προωθούμε εδώ και τώρα.

Μερικοί θεωρητικοί της αριστεράς έχουν υποστηρίξει ότι η παράδοση του συμβουλευτικού κομμουνισμού τάσσεται στην πραγματικότητα υπέρ μιας οικονομίας αυτοδιαχειριζόμενα-καπιταλιστικής και όχι πραγματικά κομμουνιστικής. Αυτό το δοκίμιο έχει ως στόχο να εκθέσει και να αποδομήσει αυτό το μύθο. Για να το πετύχει, θα εξεταστούν μερικά γραπτά συμβουλευτικών κομμουνιστών (συγκεκριμένα αυτά της ολλανδικής Ομάδας των Διεθνών Κομμουνιστών και του Αντόν Πάνεκουκ) και θα συγκριθούν με αυτά του Καρλ Μαρξ για τη μετά-τον-καπιταλισμό μέτρηση του χρόνου εργασίας. Μέσω αυτής της διαδικασίας, ελπίζω να φανεί ότι ο μύθος αυτός για τον συμβουλευτικό κομμουνισμό βασίζεται κυρίως σε μια διαστρέβλωση των θέσεων του Μαρξ για αυτά τα ζητήματα. Για να κατανοήσουμε τις ομοιότητες και τις επαναστατικές προοπτικές της ανάλυσης του Μαρξ και των συμβουλευτικών κομμουνιστών, είναι απαραίτητο να αποσαφηνιστούν οι απόψεις του Μαρξ και να τονιστεί η διάκριση μεταξύ της μέτρησης της εργασίας στο πλαίσιο του καπιταλισμού από την [ανταλλακτική] αξία και της μέτρησης του χρόνου της άμεσα κοινωνικής εργασίας στο πλαίσιο του σοσιαλισμού. Κατά συνέπεια, ένα μεγάλο μέρος του δοκιμίου θα επικεντρωθεί στον Μαρξ.

Είναι σαφές ότι η αυτοδιαχείριση ήταν πρωταρχικό μέλημα των συμβουλευτικών κομμουνιστών. Όπως το έθεσε ο Πάνεκουκ το 1952, «Ο όρος *εργατικά συμβούλια* δεν υποδηλώνει μια μορφή οργάνωσης καθορισμένη και επεξεργασμένη μια για πάντα, της οποίας θα απέμενε μονάχα να τελειοποιηθούν οι λεπτομέρειες. Πρόκειται για μια αρχή, για την αρχή της εργατικής αυτοδιαχείρισης των επιχειρήσεων και της παραγωγής»ⁱ. Μερικοί επικριτές διατείνονται ότι η θεωρία της εργατικής αυτοδιαχείρισης όπως διατυπώθηκε από τον Πάνεκουκ και άλλους, παρερμηνεύει το ειδικό περιεχόμενο των κομμουνιστικών κοινωνικών σχέσεων και συνηγορεί στη διαιώνιση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Ο ισχυρισμός ότι οι συμβουλευτικοί κομμουνιστές υπερασπίζονται καπιταλιστικές μορφές αφορά το ζήτημα των κουπονιών/πιστοποιητικών εργασίας [labor certificates/vouchers], μια ιδέα με μεγάλη ιστορία στο σοσιαλιστικό κίνημα.

Η κριτική του Ζιλ Ντωβέ το 1969 στην παράδοση του συμβουλευτικού κομμουνισμού όπως διατυπώθηκε στο *Λενινισμός και υπερ-αριστερά*¹ φαίνεται να είναι ένα σημαντικό σημείο αναφοράς μιας σύγχρονης τάσης που θεωρητικοποιεί την επανάσταση ως *κομμουνιστικοποίηση* και αμφισβητεί την παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη μιας επαναστατικής μεταβατικής περιόδουⁱⁱ. Ο Ντωβέ απορρίπτει την ιδέα των κουπονιών εργασίας και της μέτρησης του χρόνου εργασίας ως μέρος οποιουδήποτε τύπου σοσιαλιστικής «διαχείρισης/διεύθυνσης της οικονομίας»ⁱⁱⁱ. Οι αντιπρόσωποι της παράδοσης του συμβουλευτικού κομμουνισμού, ισχυρίζεται ο Ντωβέ στις *Σημειώσεις για τον Τρότσκι, τον Πάνεκουκ και τον Μπορντίγκα* «έκαναν λάθος ν' αναζητούν ένα ορθολογικό λογιστικό σύστημα μέτρησης του εργάσιμου χρόνου»^{iv}.

Ο Ντωβέ ισχυρίζεται ότι ο ίδιος ο Μαρξ απέρριψε την ιδέα της μέτρησης του χρόνου εργασίας και των κουπονιών εργασίας στην αρχή του [ανολοκλήρωτου] έργου *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* [Grundrisse]^v. Ένας σημαντικός

¹ Σημείωση του Μεταφραστή (Σ.τ.Μ.): Τα κείμενα του Ντωβέ που αναφέρονται σε αυτό το άρθρο περιέχονται στην ανθολογία με τίτλο *Έκλειψη και επανεμφάνιση του κομμουνιστικού κινήματος*. Διαθέσιμη στο http://www.kokkinonima.gr/KN_Dauve_Eclipse.pdf.

λόγος για να είμαστε σκεπτικοί στην αξίωση αυτή του Ντωβέ είναι το γεγονός ότι ο Μαρξ πρότεινε ακριβώς ένα τέτοιο σύστημα κουπονιών εργασίας ως μέρος της πρώτης φάσης του κομμουνισμού στην *Κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα*, που γράφτηκε μετά τις *Grundrisse*. Είναι αλήθεια ότι ο Μαρξ ήταν εξαιρετικά επικριτικός στην ιδέα των κουπονιών εργασίας, την οποία συνέδεε με τους ρικαρντιανούς σοσιαλιστές και τους προυτονιστές. Ωστόσο, το 1875, υποστήριξε την ιδέα της σύνδεσης της κατανάλωσης με τις ώρες εργασίας μέσω κουπονιών εργασίας. Υποχωρούσε κατά αυτόν τον τρόπο ο Μαρξ από την προηγούμενη θέση του; Έβλεπε το νόμο της αξίας [law of value] να επιβιώνει σε μια κομμουνιστική κοινωνία; Αυτό το δοκίμιο θα υποστηρίξει ότι ο Μαρξ δεν έκανε τίποτα από αυτά και ότι οι παρατηρήσεις του στην *Κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα* καθώς και η επεξεργασία των συμβουλευτικών κομμουνιστών επί του θέματος, παρά τα όποια ελαττώματά της, είναι συνεπής με την κριτική του στο *εργασιακό χρήμα* [labour-money]. Το δοκίμιο αυτό θα αποκαλύψει ότι η χρήση από τον Ντωβέ της θεωρίας του Μαρξ βασίζεται σε μια παρανόηση. Αν και η κριτική του σε σχέση με την στάση των συμβουλευτικών κομμουνιστών απέναντι στο ρόλο του κόμματος θα μείνει ανεπηρέαστη, η κριτική του Ντωβέ στην «αυτοδιαχείριση» θα αποδυναμωθεί σημαντικά.

Η κριτική του Μαρξ στο πρόγραμμα της Γκότα

Αρχικά πρέπει να εξετάσουμε εν συντομία όσα έγραψε ο Μαρξ στην *Κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα* όσον αφορά το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού. Υπάρχουν τρεις λίγο-πολύ διακριτές περιόδους που περιγράφονται από τον Μαρξ και οι οποίες συχνά συγχέονται. Υπάρχει μια περίοδος επαναστατικού μετασχηματισμού, μια πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας και μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας. Καθώς ο Μαρξ καταπιάνεται με το περιεχόμενο αυτών των κοινωνικών μεταβάσεων, δε διακρίνει το σοσιαλισμό ως μια ιδιαίτερη φάση. Άλλωστε, δε διέκρινε την έννοια της σοσιαλιστικής κοινωνίας από την κομμουνιστική. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνταν εναλλάξ εκ μέρους του^{vi}. Παρ' όλα αυτά, ο Μαρξ διακρίνει το σοσιαλισμό ή κομμουνισμό σε δύο φάσεις. Προτού θεμελιωθεί μια κομμουνιστική κοινωνία, ο Μαρξ γράφει για έναν απαραίτητο *επαναστατικό μετασχηματισμό*: «ανάμεσα στην καπιταλιστική και στην κομμουνιστική κοινωνία βρίσκεται η περίοδος της επαναστατικής μετατροπής της μίας στην άλλη. Και σ' αυτήν την περίοδο αντιστοιχεί μια πολιτική μεταβατική περίοδος, όπου το κράτος της δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου»^{vii}. Όπως περιγράφεται πρωτίτερα στην *Κριτική*, οι δύο φάσεις της κομμουνιστικής κοινωνίας ακολουθούν χρονολογικά αυτό το μετασχηματισμό του καπιταλισμού σε κομμουνισμό. Στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, η ιδιωτική κατανάλωση συνδέεται με τις ώρες εργασίας, ενώ στην ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας λειτουργεί η αρχή «από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»^{viii}. Ο Μαρξ περιγράφει την πρώτη φάση του κομμουνισμού ως «κομμουνιστική κοινωνία, όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση, αλλά αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την καπιταλιστική κοινωνία». Σε αυτήν την πρώτη φάση, ο εργάτης «παίρνει από την κοινωνία ένα κουπόνι ότι προσέφερε τόση εργασία (ύστερα από αφαίρεση της εργασίας του για τα

κοινά αποθέματα) και μ' αυτήν την απόδειξη παίρνει από την κοινωνική παρακαταθήκη μέσων κατανάλωσης τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά που ξόδεψε»^x. Ενώ ο Μαρξ αναφέρει ότι αυτή η μορφή κοινωνίας φέρει σημάδια από την ανάδυσή της από τον καπιταλισμό και ως εκ τούτου είναι ανεπαρκής από μερικές απόψεις, χαρακτηρίζεται παρ' όλα αυτά ως κομμουνισμός: μια κοινωνία απαλλαγμένη από το κράτος, την αξία και το θεσμό της μισθωτής εργασίας.

Από την πρώτη κιόλας φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, η εργασία οφείλει να είναι άμεσα κοινωνική και να κατανέμεται κοινωνικά για το σκοπό της ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Αντίθετα, ο κοινωνικός προγραμματισμός στον καπιταλισμό λαμβάνει χώρα εκ των υστέρων, με βάση την αξιολόγηση στην αγορά της απόδοσης της ανθρώπινης εργασίας που δαπανήθηκε στην παραγωγή αγαθών για λογαριασμό ανεξάρτητων κεφαλαίων με τον *κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας* [socially necessary labor time]² και κατ' αυτόν τον τρόπο, επιστρέφοντας λιγότερο ή περισσότερο κοινωνικοποιημένο χρόνο εργασίας υπό τη μορφή χρημάτων από αυτόν που μπήκε στην κυκλοφορία από το κάθε κεφάλαιο.

Επομένως, η ισχύουσα νόρμα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου παραγωγής σε μια καπιταλιστική κοινωνία πειθαρχεί τους καπιταλιστές [και την παραγωγή που συνδέεται με αυτούς] μέσω του ανταγωνισμού^x. Στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, η αμοιβή επίσης συνδέεται με την πραγματοποιηθείσα εργασία, όμως η συμβολή του μεμονωμένου παραγωγού στην παραγωγική διαδικασία αναγνωρίζεται εκ των προτέρων / άμεσα ως συμβολή στην υλική ευημερία της κοινωνίας. Εδώ, σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ, η εργασία που έχει ξοδευτεί για την παραγωγή προϊόντων δεν «παρουσιάζεται ως αξία αυτών των προϊόντων, σαν μια εμπράγματη ιδιότητα που έχουν [σαν μια τιμή], γιατί τώρα, σε αντίθεση με την καπιταλιστική κοινωνία, οι ατομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα και όχι πια έμμεσα σαν συστατικά της συνολικής εργασίας»^{xi}. Το μυστήριο της αξιακής μορφής [value-form] πηγάζει από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός είναι ένας «κοινωνικός σχηματισμός όπου η παραγωγική διαδικασία κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος πάνω στην παραγωγική διαδικασία»^{xii}. Η κρίσιμη διάκριση συνεπώς μεταξύ καπιταλιστικής και κομμουνιστικής κοινωνίας κατά Μαρξ είναι η εξής: οι εργάτες δεν κυριαρχούνται από την αποξενωμένη εργασία τους υπό τη μορφή κεφάλαιο, μιας και έχουν υποτάξει την παραγωγή στο συλλογικό τους έλεγχο και με αυτόν τον τρόπο έχουν καταστρέψει τη φετιχιστική αξιακή μορφή του προϊόντος³. Όπως το

² Σ.τ.Μ.: «Κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους υπάρχοντες κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας» (Κεφάλαιο, τόμ. Ι)

³ Σ.τ.Μ.: «Είναι μόνο μια καθορισμένη κοινωνική σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους, που, γι' αυτούς, παίρνει εδώ τη φανταστική μορφή μιας σχέσης των πραγμάτων ανάμεσά τους. Για να βρούμε ένα ανάλογο φαινόμενο, πρέπει να το αναζητήσουμε στη σκοτεινή περιοχή του κόσμου της θρησκείας. Εδώ τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου φαίνονται σαν είναι ανεξάρτητα, προικισμένα με δική τους ζωή, που επικοινωνούν με τους ανθρώπους και μεταξύ τους. Το ίδιο γίνεται και με τα προϊόντα του ανθρώπινου χεριού στον κόσμο των εμπορευμάτων. Αυτό το ονομάζω φετιχισμό, που κολλάει στα προϊόντα της εργασίας μόλις αρχίσουν να παράγονται σαν εμπορεύματα και που γι' αυτό είναι αχώριστος από την εμπορευματική παραγωγή. Αυτός ο φετιχικός χαρακτήρας του κόσμου των εμπορευμάτων πηγάζει από τον ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που παράγει εμπορεύματα» (Κεφάλαιο, τόμ. Ι).

θέτει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: «Οι θρησκευτικές θεωρήσεις της πραγματικότητας από πλευράς ανθρώπου μπορούν να εξαφανιστούν μόνο αν οι καθημερινές, πρακτικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ανθρώπου-φύσης του παρουσιαστούν διάφανες και έλλογες. Το πέπλο μυστηρίου θα απομακρυνθεί από τις διαδικασίες της κοινωνικής ζωής –για παράδειγμα την παραγωγική διαδικασία– από τη στιγμή που αυτή θα αποτελέσει έργο ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών και θα υπόκειται στον συνειδητό έλεγχο και προγραμματισμό τους»^{xiii}. Όπως θα δούμε στην κριτική του Ντωβέ για τη μέτρηση του χρόνου εργασίας, αυτή η θεμελιώδης διάκριση μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού δεν υιοθετείται. Αντιθέτως, ο Ντωβέ θεωρεί την συνειδητή μέτρηση του χρόνου εργασίας καταστατικό στοιχείο της καπιταλιστικής αξίας.

Η διάσημη κριτική στους συμβουλιακούς

Η πρωτόλεια κριτική του Ντωβέ στην παράδοση των συμβουλιακών κομμουνιστών, όπως αναπτύσσεται στο δοκίμιο *Λενινισμός και υπερ-αριστερά* καταδικάζει τη θεωρία των συμβουλιακών κομμουνιστών περί εργατικής αυτοδιαχείρισης επειδή κατ' αυτόν αναπαράγει τις κατηγορίες των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Σε ένα άλλο δοκίμιό του με τίτλο *Σημειώσεις για τον Τρότσκι, τον Πάνεκουκ και τον Μπορντίγκα*, θεωρεί ότι ο Ιταλός κομμουνιστής Αμαντέο Μπορντίγκα διορθώνει την ιδεολογία της Ολλανδο-γερμανικής αριστεράς περί αυτοδιαχείρισης. Αλλά τί είναι αυτό που χρειάζεται να διορθωθεί; Τι το καπιταλιστικό υπάρχει στην αυτοδιαχείριση; Μάλλον δεν είναι ο δημοκρατικός έλεγχος της παραγωγής καθαυτός, αλλά η υποτιθέμενη ύπαρξη ορισμένων κοινωνικών σχέσεων εντός της αυτοδιαχειριζόμενης οικονομίας όπως την οραματίζονται οι συμβουλιακοί κομμουνιστές. Ο Ντωβέ γράφει: «Η θεωρία της διεύθυνσης της κοινωνίας από τα εργατικά συμβούλια δε λαμβάνει υπόψη της τη δυναμική του καπιταλισμού. Διατηρεί όλες τις κατηγορίες και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού: μισθωτή εργασία, νόμος της αξίας, ανταλλαγή. Το είδος του σοσιαλισμού που προτείνει δεν είναι παρά καπιταλισμός – δημοκρατικά διευθυνόμενος από τους εργάτες»^{xiv}. Αυτός ο κεντρικός ισχυρισμός είναι απλά λάθος.

Αλλά που αναφέρεται ο Ντωβέ; Ενώ έχει αρκετές υποσημειώσεις με παραπομπές στο έργο του Μαρξ, δεν παραπέμπει σε κάποιο έργο των συμβουλιακών κομμουνιστών που θα επικύρωνε τους ισχυρισμούς του. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνουμε μια μικρή ιστορική ανασκόπηση. Τη δεκαετία του 1930, οι ολλανδοί συμβουλιακοί κομμουνιστές υποστήριξαν την ιδέα της χρήσης του μέσου αναγκαίου χρόνου για την παραγωγή προϊόντων ως λογιστική μονάδα μια κομμουνιστικής κοινωνίας. Ο Πωλ Ματίκ και οι αμερικάνοι συμβουλιακοί κομμουνιστές υποστήριξαν και δημοσιοποίησαν αυτή την ιδέα^{xv}. Το κύριο έργο στη θεματική αυτή, γραμμένο από την *Ομάδα Διεθνιστών Κομμουνιστών Ολλανδίας* (GIC), δημοσιεύτηκε το 1930, με τον τίτλο *Θεμελιώδεις αρχές της κομμουνιστικής παραγωγής και διανομής*^{xvi}. Η GIC συνάρθρωσε προσεκτικά τα σχόλια του Μαρξ και του Ένγκελς στο ζήτημα της κομμουνιστικής κοινωνίας και οι ιδέες της μοιάζουν με μια επεξεργασία των σύντομων σχολίων του Μαρξ στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Σύμφωνα με τη σχηματοποίηση της GIC, οι εργάτες θα λάμβαναν κουπόνια για τις ώρες εργασίας τους και αυτές θα ήταν εξαργυρώσιμες –ύστερα από κάποια παρακράτηση για δημόσιες υπηρεσίες– σε αγαθά των οποίων

ο χρόνος παραγωγής είναι κατά προσέγγιση αντίστοιχος. Αυτά τα κουπόνια δε θα κυκλοφορούσαν όπως το χρήμα, ούτε θα ανταλλάσσονταν μεταξύ επιχειρήσεων. Ορίστε ένα απόσπασμα από το βιβλίο που περιγράφει τη διαδικασία:

Ο βασικός ρόλος των κουπονιών εργασίας είναι να επιτρέπουν τη ρύθμιση της ατομικής κατανάλωσης σε όλη της την ποικιλία με βάση το μέτρο του χρόνου της εργασίας. Μιας και μέρος της συνολικής «απόδοσης» κάθε μονάδας εργασίας έχει ήδη καταναλωθεί στην πορεία της καθημερινής οικονομικής ζωής κατά τη διαδικασία της σοσιαλιστικής διανομής (για παράδειγμα, της αναπαραγωγής) μόνο ένα μέρος της φτάνει μέσω των κουπονιών στα χέρια των μεμονωμένων καταναλωτών ώστε να ξοδευτεί σύμφωνα με την ποσότητα του αντικειμενοποιημένου σε αυτά χρόνου εργασίας. Έχει ήδη επισημανθεί ότι τα εκδιδόμενα κουπόνια θα μειώνονται συνεχώς καθώς προχωράει η κοινωνικοποίηση της διανομής, έως ότου μηδενιστούν^{xvii}.

Αυτή η τελευταία φράση αναφέρεται στη μετάβαση στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού^{xviii}. Παρά τα όσα υποστηρίζει ο Ντωβέ, η GIC ξεκάθαρα αντιτασσόταν σε αυτό που ο Μαρξ χαρακτήριζε μισθωτή εργασία και συνηγορούσε υπέρ μιας αταξικής κοινωνίας όπου οι εργάτες συλλογικά διαχειρίζονται την παραγωγή και τη διανομή. Στην πρόταση της GIC, οι ανάγκες της κοινωνίας θα διαπιστώνονται μέσω εργατικών οργανώσεων και καταναλωτικών συνεταιρισμών, και δεν πρόκειται να υπάρχει αγορά^{xix}.

Η GIC δεν επιθυμούσε οι εργάτες να διαχειρίζονται δημοκρατικά ανεξάρτητες επιχειρήσεις, που θα συναλλάσσονταν μεταξύ τους, και επέκριναν την επιρροή του Προυντόν στον [επαναστατικό] συνδικαλισμό επί αυτού του θέματος. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, η αντίθεση σε κάθε τύπου κεντρικό έλεγχο θα οδηγούσε παραδόξως σε αυτό που ονόμαζε *κρατικός κομμουνισμός* (όπως στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης) ως μια οικονομική αναγκαιότητα, μιας και οι εργάτες δε θα έχουν πετύχει τον κεντρικό οικονομικό έλεγχο από τα κάτω: «Είναι επίσης πιθανό, συνδικαλιστικές τάσεις να είναι παρούσες σε τέτοιο βαθμό ώστε η απόπειρα των εργατών να κατορθώσουν το διαχειριστικό έλεγχο επί της βιομηχανίας να συνοδεύεται από απόπειρες διατήρησης του ρόλου του χρήματος, ως μέσου συναλλαγής. Όπου αυτό συμβεί, το αποτέλεσμα δεν μπορεί παρά να είναι η ανάπτυξη ενός συντεχνιακού σοσιαλισμού, ο οποίος με τη σειρά του δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε κρατικό κομμουνισμό»^{xx}. Σε ένα άρθρο για τον αναρχισμό και την ισπανική επανάσταση, η GIC αναφέρει: «Το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού των εργατών στα εργοστάσια και τις επιχειρήσεις από τη μία πλευρά και η ενοποίηση της διοίκησης της παραγωγής από την άλλη, είναι ανεπίτευκτα όσο τα θεμέλια του καπιταλισμού, το χρήμα και η εμπορευματική παραγωγή δεν έχουν καταργηθεί και δεν έχουν αντικατασταθεί από έναν νέο τρόπο παραγωγής βασισμένο στο μέσο όρο του χρόνου εργασίας»^{xxi}. Επιπλέον, η GIC ευθέως επέκρινε μαρξιστές διανοητές, όπως ο Κάουτσκι, οι οποίοι θεωρήθηκαν ότι συνηγορούν στη διατήρηση κατηγοριών της καπιταλιστικής οικονομίας:

Πρέπει να τονιστεί εξαρχής ότι ο Κάουτσκι μιλάει αρκετά ανεπιφύλακτα για τιμές [prices] προϊόντων λες και αυτές διατηρούν την ισχύ τους στον

κομμουνισμό. Το ότι χρησιμοποιεί αυτήν την ορολογία οφείλεται στο γεγονός ότι οι τιμές συνεχίζουν να λειτουργούν στην δική του εκδοχή του κομμουνισμού. Με τον ίδιο τρόπο που αποδίδει στην κατηγορία της αξίας αιώνια ζωή και καθώς κάτω από τον «κομμουνισμό» του το χρήμα συνεχίζει να λειτουργεί, έτσι και οι τιμές κερδίζουν την αιώνια ζωή. Αλλά τι είδους κομμουνισμός είναι αυτός όπου οι ίδιες οικονομικές κατηγορίες συνεχίζουν να έχουν την ισχύ που είχαν στον καπιταλισμό^{xxii};

Η GIC υποστήριξε ότι σε αυτό που αποκάλεσε «*σύστημα σχεδιασμένης παραγωγής αξιών χρήσης*» και στο οποίο «εκφράζεται άμεσα η συσχέτιση των παραγωγών με το κοινωνικό τους προϊόν», ο υπολογισμός του αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή αυτών των *αξιών χρήσης* [use values] «δεν έχει καμία σχέση με την αξία»^{xxiii}. Επομένως, με ποιον τρόπο αυτοί οι εχθροί της διατήρησης των κατηγοριών της οικονομίας του καπιταλισμού συνηγορούν υπέρ του κανόνα του νόμου της αξίας; Ο Ντωβέ γράφει, «Ο Πάνεκουκ και οι φίλοι του [η GIC] είχαν απόλυτο δίκιο που ανέτρεξαν στην αξία και ό,τι αυτή συνεπάγεται. Αλλά έκαναν λάθος ν' αναζητούν ένα ορθολογικό λογιστικό σύστημα μέτρησης του εργάσιμου χρόνου^{iv}. Αυτό που πρότειναν στην πραγματικότητα είναι η κυριαρχία της αξίας (αφού η αξία δεν είναι τίποτα άλλο από την ποσότητα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή ενός αγαθού) χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος. Μπορεί κανείς να προσθέσει ότι σε αυτό επιτέθηκε ο Μαρξ το 1857, στις πρώτες σελίδες των *Grundrisse*»^{xxiv}. Σε ένα βιβλίο για την ιστορία της Γερμανικής Κομμουνιστικής Αριστεράς, ο Ντωβέ διατυπώνει έναν παρόμοιο ισχυρισμό, κριτικάροντας το βιβλίο της GIC ότι διατηρεί «την αξιακή σχέση, το γενικό ισοδύναμο» ακόμα και όταν καταστρέφει την εμφανή μορφή της, παραπέμποντας τον αναγνώστη στην κριτική του Μαρξ στον Προυτόν^{xxv}.

Πρέπει να αποσαφηνιστεί, ωστόσο, ότι η αξία δεν είναι απλά «το σύνολο του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή ενός προϊόντος». Αυτό είναι μονάχα το μέγεθος της αξίας, ο μέσος όρος του χρόνου για την παραγωγή αξιών χρήσης^{xxvi}. Σε μια κομμουνιστική οικονομία, τα προϊόντα δεν παίρνουν καν τη μορφή της αξίας. Οπότε, με βάση τη χρήση του όρου αξία από τον Μαρξ, αυτό το οποίο περιγράφεται δεν είναι πλέον ένα μέτρο της αξίας. Ο Ντωβέ ισχυρίζεται ότι κάθε μέτρηση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας μπορεί να καταχωρηθεί ως αξία και ότι είναι επομένως καπιταλιστική, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει με ποιον τρόπο οι κοινωνικές σχέσεις μιας δημοκρατικά σχεδιασμένης οικονομίας χαρακτηρίζονται από σχέσεις αξίας με την μαρξική έννοια.

Ο Ντωβέ χρησιμοποιεί την αξία ως *λέξη μπαμπούλας* [scare-word⁴] προκειμένου να αποδώσει καπιταλιστικό χαρακτήρα στις προτάσεις των συμβουλευτικών κομμουνιστών χωρίς να παραθέτει οποιοδήποτε πειστικό ίχνος ότι α) ο μαρξικός νόμος της αξίας θα μπορούσε να ειπωθεί ότι λειτουργεί σε μια δημοκρατικά σχεδιασμένη οικονομία, ή ότι β) οι συμβουλευτικοί κομμουνιστές συνηγορούσαν υπέρ ενός δημοκρατικού σχεδιασμού που να μένει στο επίπεδο της επιχείρησης. Για παράδειγμα, ο Ντωβέ γράφει αποδοκιμαστικά, «στο βιβλίο *Εργατικά συμβούλια* ο Πάνεκουκ ορίζει τον κομμουνισμό ως ένα

⁴ Σ.τ.Μ.: Μια λέξη επιλεγμένη για να προκαλέσει φόβο και επιφύλαξη στο κοινό.

δημοκρατικό σύστημα τήρησης λογιστικών βιβλίων και καταμέτρησης της αξίας»^{xxvii}. Για τον Ντωβέ, ο λογισμός του χρόνου εργασίας καθαυτός συνιστά τη λειτουργία του νόμου της αξίας.

Φυσικά, ο Πάνεκουκ δεν ορίζει ποτέ τον κομμουνισμό με τον τρόπο που ισχυρίζεται ο Ντωβέ. Ορίστε μερικά σχετικά αποσπάσματά του:

Η εργασία είναι μια κοινωνική διαδικασία. Κάθε επιχείρηση είναι μέρος του παραγωγικού ιστού της κοινωνίας και η συνολική παραγωγή είναι το αποτέλεσμα της διασύνδεσης και της συνεργασίας. Ακριβώς όπως τα κύτταρα που απαρτίζουν έναν ζωντανό οργανισμό, δεν μπορούν να υπάρξουν απομονωμένα και ανεξάρτητα από αυτόν. Συνεπώς, η οργάνωση της εργασίας εντός του εργασιακού χώρου είναι ένα μέρος του καθήκοντος των εργατών. Πέρα από αυτό βρίσκεται ένα ακόμα πιο σημαντικό καθήκον, η σύνδεση των ξεχωριστών επιχειρήσεων, η μετατροπή τους σε έναν κοινωνικό οργανισμό [...] Πώς θα μετριοούνται οι ποσότητες της εργασίας που δαπανώνται και οι ποσότητες των προϊόντων τα οποία [οι εργάτες] δικαιούνται; Σε μια κοινωνία όπου τα αγαθά παράγονται άμεσα για κατανάλωση δεν υπάρχει αγορά για την ανταλλαγή τους και δεν υπάρχουν αξίες που να αλληλοσυγκρίνονται αυθόρμητα μέσω των αγοραπωλησιών – ως έκφραση της εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους. Εδώ, η εργασία που δαπανάται οφείλει να παρουσιάζεται άμεσα ως ένα σύνολο ωρών. Η διαχειριστική αρχή κρατάει καταγραφές για τις ώρες που δαπανώνται για κάθε τμήμα ή μονάδα του προϊόντος, καθώς και τις ώρες που δαπανάει ο κάθε εργάτης. Με τη χρήση των μέσων όρων αρχικά όλων των εργατών του εργοστασίου και στη συνέχεια όλου του κλάδου, οι προσωπικές διαφορές στην απόδοση αμβλύνονται και μπορούν να αντιπαραβληθούν [...] Ως μια απλή και κατανοητή αριθμητική απεικόνιση, η διαδικασία της παραγωγής είναι ανοικτή στην παρακολούθηση από τον καθένα. Η ανθρωπότητα επιβλέπει και ορίζει την ίδια της τη ζωή. Όσα οι εργάτες και τα συμβούλιά τους, με οργανωμένη συνεργασία, επινοούν και σχεδιάζουν αποτυπώνονται με τον κατάλληλο τρόπο και σε αριθμούς χάρη στις λογιστικές καταγραφές. Μόνο επειδή αυτά τα στοιχεία βρίσκονται διαρκώς μπροστά στα μάτια του κάθε εργάτη καθίσταται εφικτή η διεύθυνση της κοινωνικής παραγωγής από τους ίδιους τους παραγωγούς^{xxviii}.

Όπως θα δούμε, η περιγραφή από τον Πάνεκουκ της διαφάνειας της κομμουνιστικής παραγωγικής διαδικασίας μάς θυμίζει την περιγραφή του κομμουνισμού από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Ο Μαρξ αναμφισβήτητα δεν συνδέει το νόμο της αξίας με την τήρηση λογιστικών καταγραφών και τον συνειδητό κοινωνικό έλεγχο επί της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά με την υποταγή των παραγωγών στην παραγωγική διαδικασία. Σύμφωνα με τον Μαρξ, η «έννοια της αξίας προϋποθέτει τις ανταλλαγές προϊόντων. Όπου η εργασία είναι κοινωνική, οι σχέσεις των ανθρώπων στην κοινωνική παραγωγή δεν παρουσιάζονται ως αξίες των πραγμάτων»^{xxix}. Είναι παρ' όλα αυτά μια τέτοιου είδους κοινωνία –όπως περιγράφηκε παραπάνω από τον Πάνεκουκ– στην οποία ο Ντωβέ

επιμένει ότι τα εργατικά συμβούλια αναγκαστικά θα λειτουργούν ως καπιταλιστικές επιχειρήσεις^{xxx}.

Το επιχείρημα του Μαρξ στις *Grundrisse* υποστηρίζει τη θέση του Ντωβέ; Η κριτική στην GIC για τη μέτρηση του χρόνου εργασίας ενώ γίνεται στη βάση της θεωρίας της αξίας του Μαρξ αποφεύγει για χάρη ευκολίας τη μνεία στα σχόλια του Μαρξ στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Αν πράγματι ο Μαρξ απέρριπτε αυτού του είδους τη μέτρηση του χρόνου εργασίας στη *Grundrisse*, τότε θα υπήρχε μεγάλη αντίφαση με τα σχόλιά του στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Υποστήριζε, κατά λάθος, ο Μαρξ την επιστροφή του καπιταλισμού σε εκείνο το κείμενο ή δεν ταύτιζε την μέτρηση του χρόνου εργασίας με τον καπιταλισμό και το νόμο της αξίας;

Η χρήση κουπονιών εργασίας όπως αυτά που περιέγραψε ο Μαρξ απαιτούν μια μορφή λογιστικής καταγραφής του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την κατασκευή των διαφόρων αγαθών, τόσο επειδή αυτό είναι αναγκαίο για τον σχεδιασμένο καταμερισμό των παραγωγικών συντελεστών, αλλά και επειδή τα κουπόνια θα χρειαστεί να μεταφραστούν σε χρονομονάδες εργασίας. Αλλά γιατί τέτοια κουπόνια προτεινόταν από τον Μαρξ ενώ αποκέρυσε ως ουτοπικά τα σχήματα εργασιακού χρήματος; Προκειμένου να καταλάβουμε καλύτερα πώς ο Μαρξ αντιλαμβάνονταν αυτά τα ζητήματα, θα ανατρέξουμε σε διάφορα γραπτά του σε σχέση με το εργασιακό χρήμα και θα μελετήσουμε την εκ μέρους του χρήση της θεωρίας της αξίας σε αυτό το πλαίσιο.

Η κριτική του Μαρξ στο εργασιακό χρήμα

Η κριτική του Μαρξ στο εργασιακό χρήμα επικεντρώνεται στο γεγονός ότι δεν θα μπορούσε να επιτύχει αυτό για το οποίο προοριζόταν. Το αποκαλούσε ένα «ψευδοοικονομικό όρο»^{xxxi}. Το γεγονός ότι σοσιαλιστές πρότειναν τέτοιου τύπου αναποτελεσματικές λύσεις στο πρόβλημα του καπιταλισμού φάνερωνε για τον Μαρξ μια ανεπαρκή κατανόηση του ρόλου του χρήματος στην καπιταλιστική κοινωνία. Ήδη από το 1844, στα σχόλιά του⁵ στα *Στοιχεία της πολιτικής οικονομίας* του Τζέιμς Μιλ⁶ διατύπωνε μια διακριτή θεωρία του χρήματος μέσα στο πλαίσιο της κατανόησής του για την ανθρώπινη αλλοτρίωση. Ο Μαρξ έβλεπε το χρήμα ως έκφραση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, σχέσεων που έχουν ξεφύγει από τον ανθρώπινο έλεγχο. Γράφει, «η συσχέτιση των μεμονωμένων εμπορευματοπαραγωγών που αναπτύσσεται κατά την ανταλλαγή δεν είναι ένας κοινωνικός, ανθρώπινος δεσμός, δεν είναι ανθρώπινη σχέση: είναι η αφηρημένη σχέση ιδιωτικής ιδιοκτησίας με ιδιωτική ιδιοκτησία, και αυτή η αφηρημένη σχέση είναι η αξία, η οποία αποκτά αντικειμενική υπόσταση ως αξία μόνο στη μορφή του *χρήματος*»^{xxxi}. Είναι ακριβώς αυτή η κατανόηση της γένεσης του χρήματος την οποία ο Μαρξ χρησιμοποιεί ενάντια στον Προυντόν, όταν ισχυρίζεται πως «το χρήμα δεν είναι πράγμα, είναι κοινωνική σχέση»^{xxxi}. Αυτή η κατανόηση του χρήματος επιβεβαιώνεται στις *Grundrisse*, όπου ο Μαρξ γράφει ότι «Τα άτομα έχουν

⁵ Σ.τ.Μ.: Comments on James Mill, *Éléments D'économie Politique*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/james-mill>.

⁶ Σ.τ.Μ.: Elements of Political Economy, διαθέσιμο στο <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/mill-james>.

αποξενωθεί από τις μεταξύ τους ανθρώπινες σχέσεις με τρόπο ώστε αυτές να παίρνουν τη μορφή ενός πράγματος»^{xxxiv}, του χρήματος.

Σε αυτήν την βάση επέκρινε ο Μαρξ τους υποστηρικτές του εργασιακού χρήματος. Μιας και η μορφή της αξίας, και συνεπώς το χρήμα, πηγάζουν από τις κοινωνικές σχέσεις της ιδιωτικής ανταλλαγής, μετασχηματίζοντας το νόμισμα [token] που χρησιμοποιήθηκε για να ρυθμίσει αυτήν την ανταλλαγή δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από τις βασικές ανεπάρκειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ εξηγεί ότι η κριτική συχνά κατευθύνεται στο χρήμα και τον τόκο αφήνοντας σχεδόν εκτός κάδρου την κοινωνική βάση του καπιταλισμού εξαιτίας του γεγονότος ότι όλος ο παραλογισμός του καπιταλισμού εμφανίζεται πιο έντονα στην αγορά χρήματος.

Μιας και είναι στην αγορά χρήματος που ξεσπά η κρίση και όλα τα χαρακτηριστικά της αστικής παραγωγής πράγματι μετατρέπονται από επαναλαμβανόμενα συμπτώματα σε τυχαίες αιτίες της, είναι εύκολο να καταλάβουμε γιατί είναι το χρήμα αυτό που οι στενόμυαλοι μεταρρυθμιστές θέλουν να αλλάξουν έχοντας κολλήσει σε μια αστική οπτική. Επειδή θέλουν να διατηρήσουν την αξία και την ιδιωτική ανταλλαγή, διατηρούν το διαχωρισμό μεταξύ προϊόντος και της ανταλλαξιμότητάς του. Αλλά θέλουν να τροποποιήσουν το νόμισμα αυτής της διάκρισης με τέτοιο τρόπο ώστε να εκφράζει ταύτιση^{xxxv}.

Την πιο εκτενή επεξεργασία αυτών των μεταρρυθμιστών εκ μέρους Μαρξ, τη συντάμε στις *Grundrisse*, όπου ασκεί κριτική στον προυντονιστή Ντάριμον και τον ρικαρντιανό σοσιαλιστή Τζόν Γκρέι. Αυτοί που πρότειναν το εργασιακό χρήμα αναζητούσαν τρόπους να εξαλείψουν επώδυνες ή άδικες πτυχές του καπιταλισμού όπως οι οικονομικές κρίσεις και οι ανισότιμες ανταλλαγές (όπως οι συναλλαγές μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας). Φαντάστηκαν ότι μια τράπεζα θα μπορούσε να ταυτίσει τιμές και αξίες μέσω της χρήσης κουπονιών εργασιακού χρήματος, τα οποία θα αντιπροσώπευαν έναν ορισμένο αριθμό ωρών εργασίας, και πως κατά αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί η άναρχη ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης στο καπιταλιστικό νομισματικό σύστημα. Ο Μαρξ τους κατηγορήσε για ουτοπισμό: ότι ήθελαν να εγκαθιδρύσουν το σοσιαλισμό στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής. Ότι, για παράδειγμα, η εργασιακή θεωρία της αξίας ειδώθηκε από τον Προυντόν ως ένα δίκαιο πρόγραμμα που πρέπει να πραγματοποιηθεί^{xxxvi}. Η ματιά του Μαρξ ήταν αρκετά διαφορετική: «Υποστηρίζω [...] ότι η εμπορευματική παραγωγή, σε ένα ορισμένο σημείο, μετασχηματίζεται αναγκαστικά σε καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, και πως με βάση το νόμο της αξίας που την κυβερνά, η υπεραξία ανήκει δικαιωματικά στον κεφαλαιοκράτη και όχι στον εργάτη»^{xxxvii}.

Ένα βασικό σημείο της κριτικής του Μαρξ επί των προτάσεων για το εργασιακό χρήμα εδράζεται στο γεγονός ότι ενώ η αξία εκφράζει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας στον καπιταλισμό, αυτός μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνο μέσω μιας (αγοραίας) τιμής, η οποία είναι διακριτή της αξίας. Ο Μαρξ γράφει ότι οι υπέρμαχοι του εργασιακού χρήματος λανθασμένα πιστεύουν ότι «καταργώντας την ονομαστική ανομοιότητα ανάμεσα σε πραγματική και αγοραία αξία, ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία

και τιμή –εκφράζοντας δηλαδή την αξία στον ίδιο το χρόνο της εργασίας αντί σε μια αντικειμενοποίησή του, ας πούμε χρυσό και άργυρο– νομίζουν πως εξαλείφουν και την πραγματική διαφορά και αντίφαση ανάμεσα σε τιμή και αξία»^{xxxviii}. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι μια τέτοια προτεινόμενη λύση δεν χτυπά τη ρίζα της αντίφασης, την έλλειψη κοινωνικού ελέγχου επί της παραγωγής.

Ο Ντάριμον και οι λοιποί υποστηρικτές του εργασιακού χρήματος επιθυμούσαν να ανατρέψουν το διακεκριμένο ρόλο των πολύτιμων μετάλλων στην κυκλοφορία και την ανταλλαγή. Το στόχο αυτό του Ντάριμον, ο Μαρξ τον χαρακτήρισε με τον εξής τρόπο: «Κρατήστε τον πάπα, αλλά κάντε τους όλους πάπες. Καταργήστε το χρήμα κάνοντας χρήμα το κάθε εμπόρευμα και προικίζοντάς το με τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν το χρήμα»^{xxxix}. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι τα εμπορεύματα δεν μπορούν να εκφράσουν άμεσα την αμοιβαία ανταλλαξιμότητά τους με βάση το εργασιακό χρήμα, αλλά πρέπει η κάθε ξεχωριστή εργασία που δαπανήθηκε για τη δημιουργία των προϊόντων να εκφραστεί με μια ομοιογενή-κοινωνικά μορφή εργασίας χάρη στη μεσολάβηση ενός γενικού ισοδύναμου, ή του χρήματος. Εάν το εργασιακό χρήμα χρησιμοποιούνταν για να καταργηθεί ο ειδικός ρόλος του χρήματος στην οικονομία, η αξία που θα αντιπροσώπευε το εργασιακό χρήμα κατά την ανταλλαγή αναγκαστικά θα διέφερε από την ονομαστική του αξία σε χρόνο εργασίας, και δεν θα μπορούσε το εργασιακό χρήμα να επηρεάσει την κοινωνική εξίσωση των διαφόρων εργασιών αντιπροσωπεύοντας ταυτόχρονα ισοδύναμη ποσότητα χρόνου εργασίας για τα επιμέρους εμπορεύματα. Όταν ένα εμπόρευμα παράγεται πιο αποτελεσματικά από ένα άλλο του ίδιου τύπου, «πιάνουν» την ίδια ποσότητα χρήματος στην αγορά. Εάν, ωστόσο, απαιτούνταν ίσες ποσότητες εργασιακού χρήματος για αυτά τα εμπορεύματα, αυτό δεν θα μπορούσε ταυτόχρονα να αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη ποσότητα χρόνου εργασίας. Ο κατάλληλος τύπος οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής μιας κοινωνίας εμπορευματικής παραγωγής βασίζεται στην ανταγωνιστική δυναμική των μεταβολών των τιμών.

Εξίσου σχετική με το ζήτημα είναι η αναφορά του Μαρξ στην *Απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας* στο *Κεφάλαιο*, τόμος 1, όπου αναλύει τη σχετική και την ισοδύναμη μορφή, μέσω των οποίων ένα εμπόρευμα (στη σχετική μορφή) εκφράζει την αξία του σε όρους του άλλου εμπορεύματος (στην ισοδύναμη μορφή). Ο Μαρξ γράφει ότι αυτές οι μορφές «αλληλοαποκλείονται ως δύο πόλοι»^{xl}. Αυτό είναι καθοριστικό μιας και η ατομική εργασία που δαπανάται για ένα εμπόρευμα δεν μπορεί άμεσα να αντιπροσωπεύει κοινωνική εργασία χωρίς την ύπαρξη της ανταλλακτικής σχέσης. Μόνο στο πλαίσιό της, το εκάστοτε εμπόρευμα στην ισοδύναμη μορφή, εκφράζοντας την αξία ενός άλλου εμπορεύματος, αντιπροσωπεύει κοινωνική εργασία στην υλική της μορφή. Οι κοινωνικές σχέσεις κατά την παραγωγή αξίας εκδηλώνονται στη σχέση δύο πραγμάτων, ως έκφραση ενός άλλου πράγματος και ως εσώτερης ιδιότητας του⁷. Το χρήμα περιγράφεται ως γενικό ισοδύναμο, ένα εμπόρευμα μέσω του οποίου όλα τα άλλα εμπορεύματα εκφράζουν την αξία τους.

⁷ Σ.τ.Μ.: Στο πρωτότυπο διατυπώνεται ως: «The social relations of value production thus necessarily manifest themselves in the relation between two things, as the attribute of a thing, as an intrinsic property. Money is described as a general equivalent, a commodity through which all other commodities express their value».

Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ συνδέει την ανάλυσή του γύρω από την αξιακή μορφή με την κριτική του στον Προυντόν και τους ρικαρντιανούς σοσιαλιστές, χρησιμοποιώντας για άλλη μια φορά τη μεταφορά του πάπα: «Δεν είναι καθόλου προφανές ότι η μορφή της γενικής άμεσης ανταλλαξιμότητας είναι μια αντιφατική μορφή της αξίας, αδιαχώριστη από την αντίθετη μορφή της, την μη-άμεση ανταλλαξιμότητα, όπως ο θετικός πόλος του μαγνήτη από τον αρνητικό. Αυτό συντελεί στη δημιουργία της ψευδαίσθησης ότι όλα τα εμπορεύματα μπορούν ταυτοχρόνως να βαφτιστούν άμεσα ανταλλάξιμα, ακριβώς όπως είναι δυνατό να γίνουν όλοι οι καθολικοί πάπες»^{xli}. Δεν στηρίζονται μόνο οι καθολικοί στον πάπα και ο πάπας δεν θα είχε τη θέση του αν δεν υπήρχαν καθολικοί. Αντιστοίχως, τα προϊόντα των αμοιβαία ανεξάρτητων παραγωγών δεν μπορούν να κατανεμηθούν κοινωνικά χωρίς χρήμα και δεν θα υπήρχε χρήμα αν τα αγαθά δεν παράγονταν ως εμπορεύματα.

Η διττή φύση του εμπορεύματος, όπως συζητήθηκε στην αρχή του *Κεφαλαίου*, είναι θεμελιακή στην προσέγγιση του χρήματος από τον Μαρξ. Το εμπόρευμα έχει τόσο μια αξία χρήσης όσο και μια αξία επειδή παράγεται για ανταλλαγή, αντί απλά να καταναλωθεί ως ένα αγαθό για κατανάλωση από τους παραγωγούς του. Για τον ιδιοκτήτη του, το εμπόρευμα αντιπροσωπεύει μια απαίτηση σε ένα μέρος του κοινωνικού προϊόντος. Η κοινωνική διάσταση της αξίας είναι προφανής στον τρόπο με τον οποίο ενεργούμε και μιλάμε για τα εμπορεύματα και την αξία τους σε μια ανεπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία. Μόνο μέσω της επέκτασης της αγοράς και των διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας μπορεί να παραχθεί η πλειοψηφία των αγαθών ως εμπορεύματα. Αυτή η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του καταμερισμού της εργασίας αναπτύσσει τον κοινωνικό χαρακτήρα του εμπορεύματος, την αναγκαιότητα της αξιολόγησής του απέναντι σε όλα τα άλλα αγαθά της αγοράς. Σύμφωνα με τον Μαρξ, το εμπόρευμα ως αξία χρήσης έρχεται σε αντίφαση με τον χαρακτήρα του ως ανταλλακτική αξία, μέσω της οποίας μπορεί να σχετίζεται με τον κόσμο όλων των εμπορευμάτων σε διάφορες αναλογίες. Ως αξία χρήσης, το εμπόρευμα δεν είναι διαιρετό κατά βούληση στα διάφορα ποσοστά στα οποία μπορεί να ήταν ανταλλάξιμο με τα απαραίτητα για την κατανάλωση και τη συντήρηση της βιομηχανίας εμπορεύματα. Η αναγκαιότητα του χρήματος είναι η αναγκαιότητα για μια ανεξάρτητη αναπαράσταση της αξίας ως τέτοιας. Κάθε εμπόρευμα μπορεί τότε να εκφραστεί ως συστατικό μέρος ενός συνολικού κοινωνικού προϊόντος χωρίς η παραγωγή να καθορίζεται με βάση τις ανάγκες των καταναλωτών.

Η απαίτηση για ένα μερίδιο του κοινωνικού προϊόντος όπως αυτό αντιπροσωπεύεται στο εμπόρευμα μπορεί να πραγματοποιηθεί στην αγορά, αλλά μπορεί και όχι. Ακόμη και εάν έχει δαπανηθεί παρά μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας στο εμπόρευμα, μπορεί να αποδειχτεί ότι δαπανήθηκε περιττή εργασία εφόσον η ζήτηση για ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα είναι ανεπαρκής. Ο πωλητής του εμπορεύματος παρέχει μια αξία χρήσης και απαιτεί την ανταλλακτική του αξία, αλλά η ζήτηση του εμπορεύματος δεν καθορίζεται από την αξία την οποία ο πωλητής θέλει να τσεπώσει. Ο αγοραστής μπορεί να μην επιθυμεί την ποσότητα της αξίας χρήσης που παρέχεται στην προσφερόμενη τιμή. Όσο η προσφορά και η ζήτηση καθορίζουν τις διακυμάνσεις των τιμών, οι τιμές των ξεχωριστών εμπορευμάτων –η νομισματική αξία την οποία ο κεφαλαιοκράτης ελπίζει να καρπωθεί κατά την ανταλλαγή– είναι φυσικό να διαφέρει από τις αξίες των

εμπορευμάτων, οι οποίες καθορίζονται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας.

Στο κομμάτι των *Grundrisse* που καταπιάνεται με τον Τζον Γκρέι, ο Μαρξ αναπτύσσει τις ενυπάρχουσες στις ιδέες του αντιφάσεις περί εργασιακού χρήματος. Εκκινώντας από την υπόθεση της εμπορευματικής παραγωγής, και θεωρώντας ότι μια κεντρική τράπεζα εκδίδει εργασιακό χρήμα, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι ο μόνος τρόπος για να παρακαμφθούν οι περιπέτειες της αγοράς είναι η τράπεζα να γίνει ο «ο γενικός αγοραστής και πωλητής, αλλά επίσης και ο γενικός παραγωγός». Εάν ατομικοί παραγωγοί πράγματι λάβουν εργασιακό χρήμα ανάλογα με το χρόνο εργασίας που δαπανούν στην παραγωγή αγαθών, ο κανονιστικός ρόλος της προσφοράς και της ζήτησης θα ακυρωνόταν, οδηγώντας σε οικονομική κατάρρευση. Αντιθέτως, εάν η ίδια η τράπεζα καθόριζε τις αξίες, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ο πραγματικός οργανωτής της παραγωγής. Με άλλα λόγια, η τράπεζα θα έπρεπε να επιβάλλει ένα δεσποτικό σχέδιο σε μια ανοργάνωτη οικονομία. Ο στόχος του Γκρέι μπορεί να επιτευχθεί μόνο σε αντίθεση με τις προϋποθέσεις του. Ο Μαρξ επίσης σχολιάζει την κοινωνική λειτουργία αυτής της δεσποτικής τράπεζας υπό το πρίσμα της κοινοκτημοσύνης των μέσων παραγωγής: «στην πραγματικότητα, είτε θα πρόκειται για έναν δεσποτικό άρχοντα της παραγωγής και θεματοφύλακα της διανομής, ή δεν θα είναι τίποτε περισσότερο από ένα σώμα που τηρεί λογιστικά βιβλία και καταγραφές για μια κοινωνία που παράγει κοινωνικά»^{xlii}. Φυσικά, ο Μαρξ προμοδοτεί τη δεύτερη επιλογή.

Ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι ο Γκρέι υποθέτει μια οικονομία θεμελιωμένη στην ιδιωτική παραγωγή αντί του κοινού, κοινωνικού ελέγχου, αλλά εύχεται να αποφύγει τις οικονομικές επιπτώσεις της ατομικής παραγωγής. Το βασισμένο-στο-εργασιακό-χρήμα σύστημα ισότιμης συναλλαγής στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής, οδηγημένο στη λογική του κατάληξη εκδίωξης των κακών πτυχών του νομισματικού συστήματος, καθιστά αναγκαίο να εγκαταλειφθεί η εμπορευματική παραγωγή, ακριβώς όπως η εμπορευματική παραγωγή καθιστά αναγκαία –μεταξύ άλλων πραγμάτων τα οποία δεν αρέσουν στον Γκρέι– την απόκλιση της τιμής από την αξία. Καθώς ο Μαρξ πραγματεύεται το σύστημα του Γκρέι στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* φωτίζει τα αποσπάσματα στις *Grundrisse*. Ο Μαρξ γράφει, «Από τη μια μεριά η κοινωνία, με τη μορφή της τράπεζας, καθιστά ανεξάρτητα τα άτομα από τις συνθήκες της ιδιωτικής ανταλλαγής και από την άλλη μεριά τα αφήνει να συνεχίσουν να παράγουν στη βάση της ιδιωτικής ανταλλαγής. Αν και το μόνο που θέλει είναι να “μεταρρυθμίσει” το χρήμα που απορρέει από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων, ο Γκρέι είναι αναγκασμένος από την εσωτερη λογική του υπό εξέταση παράγοντα να αποκηρύσσει τη μία μετά την άλλη τις προϋποθέσεις της αστικής παραγωγής»^{xliii}.

Είναι αυτή η επιθυμία, του να αποπειραθείς να λύσεις τα προβλήματα του καπιταλισμού μετασχηματίζοντας το νομισματικό σύστημα, την οποία ο Μαρξ ξεχωρίζει ως την ουσία των σχημάτων εργασιακού χρήματος. Στις *Grundrisse*, όταν ο Μαρξ σχολιάζει τον Ντάριμον, συνοψίζει το ζήτημα ως εξής: «Το ερώτημα θα ήταν γενικά: Μπορούμε να επαναστατικοποιήσουμε τις υπαρκτές σχέσεις παραγωγής και τις αντίστοιχες τους σχέσεις διανομής μεταβάλλοντας το όργανο της κυκλοφορίας – την οργάνωση της κυκλοφορίας;»^{xliiv}. Οι υποστηρικτές των σχημάτων του εργασιακού χρήματος επικέντρωσαν την προσοχή τους στο μέσο της συναλλαγής χωρίς να κατανοούν τις

βαθύτερες σχέσεις της παραγωγής. Όπως έγραφε ο Τζον Γκρέι, «ένα ελαττωματικό σύστημα συναλλαγής δεν είναι ένα ακόμα κακό ανάμεσα σε άλλα ίσως σημασίας: είναι το κακό –η Αρρώστια–, το παραπάτημα όλης της κοινωνίας»^{xlv}. Ο Μαρξ πίστευε ότι οι αρρώστιες της αστικής κοινωνίας τις οποίες οι υποστηρικτές του εργασιακού χρήματος προσπαθούσαν να γιατρέψουν, όπως οι διακυμάνσεις των τιμών, δεν «μπορούν να γιατρευτούν “μετασχηματίζοντας” τις τράπεζες ή ιδρύοντας ένα ορθολογικό “νομισματικό σύστημα”»^{xlvi}. Για τον Μαρξ, είναι ουτοπικό το να «θέλεις τα εμπορεύματα αλλά όχι το χρήμα, την παραγωγή που έχει για βάση της την ιδιωτική ανταλλαγή, αλλά όχι τις αναγκαίες προϋποθέσεις αυτής της παραγωγής»^{xlvii}.

Ο Μαρξ εξέφρασε αυτές τις ιδέες στην κριτική του στον Γκρέι στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*:

Τα εμπορεύματα είναι άμεσα προϊόντα μεμονωμένων, ανεξάρτητων ατομικών εργασιών, οι οποίες μέσω της αποξένωσής τους κατά τη διαδικασία της ιδιωτικής ανταλλαγής, πρέπει να αποδειχτεί ότι αποτελούν προϊόν κοινωνικής εργασίας ή, με άλλα λόγια, η εργασία στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής γίνεται κοινωνική εργασία μόνο μέσω της ολόπλευρης αποξένωσης των ατομικών εργασιών. Ο Γκρέι όμως προϋποθέτει ότι ο χρόνος εργασίας που περιέχεται στα εμπορεύματα είναι άμεσα κοινωνικός, τον αντιλαμβάνεται δηλαδή ως κοινωνικό χρόνο εργασίας ή, με άλλα λόγια, ως χρόνο εργασίας άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων. Έτσι δεν θα μπορούσε στην πράξη ένα ειδικό εμπόρευμα, όπως ο χρυσός και το ασήμι, να αντιπαράθεται στα άλλα εμπορεύματα ως ενσάρκωση της γενικής εργασίας, η ανταλλακτική αξία δεν θα γινόταν τιμή, η αξία χρήσης δεν θα γινόταν ανταλλακτική αξία, το προϊόν δε θα γινόταν εμπόρευμα και έτσι θα αναιρούνταν η ίδια η βάση της αστικής παραγωγής. Αλλά αυτό δεν είναι σε καμία περίπτωση αυτό που ο Γκρέι [είχε στο μυαλό του], τα εμπορεύματα πρόκειται να παράγονται ως εμπορεύματα, αλλά να μην ανταλλάσσονται ως εμπορεύματα [...] Όμως είναι ο κύριος Προυντόν και η σχολή του αυτοί στους οποίους έλαχε το καθήκον να διακηρύξουν στα σοβαρά «την καθαίρεση του χρήματος και την αποθέωση του εμπορεύματος σαν πυρήνα του σοσιαλισμού», ανάγοντας έτσι το σοσιαλισμό σε μια στοιχειώδη παρερμηνεία της αναγκαίας συσχέτισης ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα^{xlviii}.

Το χρήμα είναι απλά μια εξέλιξη της σχέσης μεταξύ εμπορεύματος και εμπορεύματος, και κατ' επέκταση της «αναγκαίας συσχέτισης ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα». Ο Μαρξ πίστευε ότι ο Ρικάρντο και η κλασική πολιτική οικονομία κατάλαβε ανεπαρκώς αυτή τη σύνδεση.

Η ανωτέρα πραγμάτευση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τόμος 1, της αξιακής μορφής, είναι μια λεπτομερής ανάλυση της σύνδεσης μεταξύ εμπορεύματος και χρήματος, μια ανάλυση που «ούτε καν επιχείρησε να κάνει η αστική πολιτική οικονομία»^{xlix}. Η θέση του είναι πως «η χρηματική μορφή του εμπορεύματος είναι μόνον η περαιτέρω ανεπτυγμένη μορφή της απλής αξιακής μορφής, δηλαδή της έκφρασης της αξίας ενός

εμπορεύματος σε σχέση με ένα άλλο εμπόρευμα»^l. Ότι αυτά τα προϊόντα της εργασίας είναι εξαρχής εμπορεύματα βασίζεται στο γεγονός ότι είναι: «προϊόντα ιδιωτικών εργασιών ανεξάρτητων παραγωγών οι οποίες έχουν διεξαχθεί η μία ανεξαρτήτως της άλλης^{li}». Ο κοινωνικός έλεγχος και η λογιστική παρακολούθηση που έχουν αναλάβει οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί σε μια κομμουνιστική κοινωνία καταργεί την αξιακή σχέση και για αυτό το λόγο καταργεί το χρήμα. Μόνο αγνοώντας τον ειδικό χαρακτήρα της κριτικής του Μαρξ στα σχήματα εργασιακού χρήματος και υποθέτοντας ότι στρέφεται ενάντια σε κάθε σύστημα που εμπεριέχει καταγραφές του χρόνου εργασίας μπορεί να ισχυριστεί ο Ντωβέ ότι η κριτική του Μαρξ είναι εφαρμόσιμη στις ιδέες των συμβουλευτικών κομμουνιστών. Όπως θα δούμε, τα διάσπαρτα σχόλια του Μαρξ για την κομμουνιστική κοινωνία συνηγορούν υπέρ αυτής της εκτίμησης.

Ο Μαρξ για τον κομμουνισμό

Όπως έχουμε ήδη δει, για τον Μαρξ, το χρήμα δεν είναι απλά μια μονάδα μέτρησης, αλλά προϋποθέτει ιδιώτες κατόχους εμπορευμάτων που συναπαντιούνται στην αγορά. Η κοινωνική του λειτουργία είναι η διαμεσολάβηση των ιδιωτικών εργασιών των εμπορευματοπαραγωγών. Στην περίπτωση της άμεσης κοινωνικής εργασίας –αυτή είναι η βάση της πρώτης φάσης του κομμουνισμού κατά Μαρξ– η κοινωνική αυτή λειτουργία του χρήματος δεν είναι πλέον αναγκαία. Τα κουπόνια εργασίας έχουν μια διαφορετική λειτουργία, τη διευκόλυνση της συνειδητής κατανομής των αγαθών. Ο Μαρξ κάνει αυτή τη διάκριση σε μια σχετική παρέκβαση (σε μια υποσημείωση τού) που αφορά τον σοσιαλιστή Ρόμπερτ Όουεν στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*:

... το *εργασιακό χρήμα* του Όουεν είναι τόσο λίγο *χρήμα*, όσο λ.χ. ένα εισιτήριο θεάτρου. Ο Όουεν προϋποθέτει άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία, μια μορφή παραγωγής διαμετρικά αντίθετη με την εμπορευματική παραγωγή. Το κουπόνι εργασίας βεβαιώνει μονάχα την ατομική συμμετοχή του παραγωγού στην κοινή εργασία και την ατομική του απαίτηση για ένα καθορισμένο μέρος του συνολικού προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Του Όουεν όμως δεν του πέρασε απ' το μυαλό η ιδέα από τη μία να προϋποθέτει την εμπορευματική παραγωγή και από την άλλη να προσπαθεί ν' αποφύγει τους απαραίτητους όρους της με χρηματικές ταχυδακτυλουργίες^{lii}.

Έχουμε ήδη δει τι έχει στο μυαλό του ο Μαρξ όταν αναφέρεται σε «χρηματικές ταχυδακτυλουργίες».

Στο παραπάνω απόσπασμα βλέπουμε ότι ο Μαρξ κάνει μια σαφή διάκριση μεταξύ της ιδέας ενός κουπονιού εργασίας που λειτουργεί στο πλαίσιο της άμεσα κοινωνικοποιημένης εργασίας και του εργασιακού χρήματος των θεωρητικών του αντιπάλων. Είναι βάσει αυτής της διάκρισης που μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι ο Μαρξ δεν υποστήριξε τον κανόνα του νόμου της αξίας στην *Κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα*, ούτε απομακρύνθηκε από την κριτική του στον ουτοπικό σοσιαλισμό. Πρόσθετη υποστήριξη αυτής της θέσης παρέχεται από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο* κατά την παρατήρηση ενός αυτάρκη, απομονωμένου παραγωγού: του Ροβινσώνα Κρούσου. Ο Μαρξ γράφει

ότι ο Ροβινσώνας Κρούσος, «αρχίζει σύντομα ως καλός Άγγλος να τηρεί λογαριασμό για τις ίδιες τις δραστηριότητές του. Το Βιβλίο Απογραφών του περιέχει έναν κατάλογο των αντικειμένων χρήσης, τα οποία κατέχει, των διαφόρων δραστηριοτήτων, οι οποίες απαιτούνται για την παραγωγή τους, και, τέλος, του μέσου χρόνου εργασίας, που του κοστίζουν ορισμένες ποσότητες αυτών των διαφόρων προϊόντων κατά μέσον όρο. Όλες οι σχέσεις μεταξύ του Ροβινσώνα και των πραγμάτων, τα οποία αποτελούν τον πλούτο του (τον οποίον ο ίδιος δημιούργησε), είναι εδώ τόσο απλές και τόσο διάφανες που ακόμα και ο κύριος Σέντλεπ Τέιλορ, μπορούμε να υποθέσουμε, θα τις κατανοούσε χωρίς ιδιαίτερη πνευματική προσπάθεια»^{liii}. Σημαντική είναι εδώ η έννοια της απλότητας και της διαφάνειας οι οποίες απουσιάζουν από τις καπιταλιστικές σχέσεις, όπου ο νόμος της αξίας λειτουργεί πίσω από τις πλάτες των παραγωγών. Όπως το θέτει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τόμος 3, ο νόμος της αξίας λειτουργεί «σαν τυφλός φυσικός νόμος απέναντι στα ξεχωριστά υποκείμενα»^{liv}. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος για τον οποίο ο νόμος της αξίας δε θα μπορούσε να λειτουργεί στο σύστημα σχεδιασμένης παραγωγής αξιών χρήσης που υποστήριζαν οι συμβουλιακοί κομμουνιστές.

Στη συνέχεια, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τόμος 1, φαντάζεται την παραγωγή σε μια κομμουνιστική κοινωνία σε αντιδιαστολή με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Ροβινσώνα Κρούσου. Σε ένα απόσπασμα, με αντίστοιχο περιεχόμενο με αυτό των σχολίων του για την πρώτη φάση του κομμουνισμού στην *Κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα*, γράφει:

As φανταστούμε τέλος για λόγους ποικιλίας μια ένωση ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής και ξοδεύουν τις πολυάριθμες ατομικές εργασιακές δυνάμεις τους συνειδητά ως μια κοινωνική εργασιακή δύναμη. Όλοι οι καθορισμοί του Ροβινσώνα επαναλαμβάνονται σε κοινωνική αντί σε ατομική κλίμακα. Μια ουσιώδης διαφορά εμφανίζεται ωστόσο. Όλα τα προϊόντα του Ροβινσώνα ήταν αποκλειστικά προσωπικό του προϊόν και ως εκ τούτου άμεσα αντικείμενα χρήσης γι' αυτόν. Το συνολικό προϊόν της υποτιθέμενης ένωσης είναι ένα κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος αυτού χρησιμεύει πάλι ως νέο μέσο παραγωγής και παραμένει κοινωνικό. Ένα άλλο μέρος όμως καταναλώνεται ως μέσο διαβίωσης από τα μέλη της ένωσης. Ως εκ τούτου πρέπει να μοιραστεί σε αυτά. Ο τρόπος αυτής της διανομής θα ποικίλει ανάλογα με το εκάστοτε είδος κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και το αντίστοιχο ιστορικό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγών. Μόνο για χάρη παραλληλισμού με την εμπορευματική παραγωγή as υποθέσουμε ότι το μερίδιο κάθε παραγωγού στα μέσα διαβίωσης προσδιορίζεται από τον χρόνο εργασίας του. Τότε λοιπόν ο χρόνος εργασίας θα έπαιζε ένα διπλό ρόλο. Η κατανομή του χρόνου εργασίας με βάση ένα πλάνο καθορισμένο από την ίδια την κοινωνία επιδιώκει να επιτευχθεί η κατάλληλη ρύθμιση της προσφοράς εργασίας προς τις διάφορες κοινωνικές λειτουργίες με βάση τις ποικίλες ανάγκες της ένωσης. Αφετέρου ο χρόνος εργασίας χρησιμεύει ταυτοχρόνως ως μέτρο της ατομικής μερίδας του παραγωγού στη συνολική εργασία και ως εκ τούτου και στο ατομικά καταναλισκόμενο μέρος του συνολικού

προϊόντος. Οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων προς τις εργασίες τους και τα προϊόντα τους είναι εδώ διάφανες και απλές τόσο στην παραγωγή όσο και στη διανομή^{lv}.

Εδώ ο Μαρξ παραλληλίζει τη διαφάνεια της σχέσης Ροβινσώνα με τα προϊόντα του με τη διαφάνεια των κοινωνικών σχέσεων στον κομμουνισμό. Ο Μαρξ σε καμία περίπτωση δεν σχετίζει την ιδέα των κουπονιών εργασίας και των καταγραφών του χρόνου εργασίας σε μια κομμουνιστική κοινωνία με τον νόμο της αξίας^{lvi}

Απέχοντας πολύ από το να συσχετίσει τις καταγραφές του χρόνου εργασίας με το νόμο της αξίας, ο Μαρξ ισχυρίζεται στις *Grundrisse* ότι η οικονομία χρόνου αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία με το πέρασμα στην κομμουνιστική παραγωγή:

Στη βάση της κομμουνιστικής παραγωγής, ο καθορισμός του χρόνου [εργασίας] παραμένει φυσικά αναγκαίος. Όσο λιγότερος χρόνος απαιτείται από την κοινωνία για την παραγωγή αλευριού, τη συντήρηση των ζωντανών κ.ο.κ. τόσο περισσότερος χρόνος εξοικονομείται για αλλού, είτε πρόκειται για υλική παραγωγή είτε για διανοητική καλλιέργεια. Όπως και στην περίπτωση του ατόμου, η ποικιλία της ανάπτυξής του, η διασκέδασή του και οι δραστηριότητές του εξαρτώνται από την εξοικονόμηση χρόνου. Στην οικονομία του χρόνου καταλήγει τελικά κάθε οικονομία. Η κοινωνία παρομοίως πρέπει να καταναίμει το χρόνο της με ένα σκόπιμο τρόπο, ώστε να επιτύχει μια επαρκή παραγωγή για τις συνολικές τις ανάγκες. Ακριβώς όπως το άτομο πρέπει να καταναίμει σωστά το χρόνο του προκειμένου να αποκτήσει επαρκείς γνώσεις ή/και να ικανοποιήσει τις διάφορες απαιτήσεις για εργασία. Επομένως, η οικονομία χρόνου μαζί με τη σχεδιασμένη κατανομή του χρόνου εργασίας στους διάφορους κλάδους της παραγωγής, παραμένει ο πρώτος οικονομικός νόμος στη βάση της κομμουνιστικής παραγωγής. Γίνεται νόμος σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό. Ωστόσο, διαφέρει ριζικά από τη μέτρηση των ανταλλακτικών αξιών (της εργασίας ή των προϊόντων) με βάση τον χρόνο εργασίας^{lvii}.

Ο Μαρξ δεν έβλεπε αυτήν την *οικονομία χρόνου* ταυτόσημη με το νόμο της αξίας μιας και ο νόμος της αξίας σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσωπεύει κάποιου τύπου συνειδητή μέτρηση. Αυτό είναι το θεμελιώδες σφάλμα στο οποίο υποπίπτει ο Ντωβέ χαρακτηρίζοντας την GIC υποστηρικτή του νόμου της αξίας.

Συμπεράσματα

Είδαμε μέσα από τα κείμενα του Μαρξ, γιατί άσκησε κριτική στα σχήματα του εργασιακού χρήματος, καθώς και τη σημασία που έδωσε στη λογιστική καταγραφή του εργασίμου χρόνου σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Η κριτική στην κομμουνιστική διαχείριση της οικονομίας είναι ξεφλημένη στο βαθμό που στηρίζεται στη θεωρία του Μαρξ (και ο Ντωβέ δεν προσφέρει άλλη τεκμηρίωση πέρα από αυτήν). Μια τέτοια κριτική αποθαρρύνει κόσμο από το να πειστεί για την οικονομική βιωσιμότητα μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας παρέχοντας έτοιμες απαντήσεις-απορρίψεις της αυτοδιαχείρισης ως μιας κατά κάποιο τρόπο καπιταλιστικής ενσάρκωσης. Επιπλέον, η αντίθεση στην αυτοδιαχείριση συσκοτίζει την ζωτική για το σοσιαλισμό αναγκαιότητα ύπαρξης μιας νέας σχέσης του εργάτη με την εργασία. Εάν η κριτική στην αυτοδιαχείριση βασιζόταν σε ενδείξεις ότι οι συμβουλιακοί κομμουνιστές συνηγορούν στη λειτουργία απομονωμένων επιχειρήσεων που ανταλλάσσουν προϊόντα στην αγορά, θα είχε κάποια ουσία. Όπως τίθεται, η χρήση εκ μέρους του Ντωβέ των λέξεων μισθωτή εργασία, νόμος της αξίας και καπιταλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ατυχής έξαψη ρητορείας.

Σημειώσεις του συγγραφέα

- i. Serge Bricianer, *Pannekoek and the Workers' Councils* (St. Louis: Telos Press, 1978) σελ. 289.
- ii. Δες «Bring Out Your Dead», *Υποσημείωση 1* [Διαθέσιμο στο <http://endnotes.org.uk/articles/8>].
- iii. Jean Barrot και Francois Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement* (Νιτρώρι: Black & Red, 1974), σ. 105.
- iv. Ό.π., σελ. 123.
- v. Ό.π., σελ. 123-124
- vi. Paresh Chattopadhyay, «The Economic Content of Socialism: Marx vs. Lenin», στο *Review of Radical Political Economics*, τόμος. 24, τ. 3&4, σελ. 91. [<http://libcom.org/library/economic-content-socialism-lenin-it-same-marx>]
- vii. Karl Marx, «Critique of the Gotha Programme», στο *Later Political Writings* (Cambridge: Cambridge UP, 2010) σελ. 222.
- viii. Ό.π., σελ. 215.
- ix. Ό.π., σελ. 213.
- x. Ted McGlone and Andrew Kliman, «The Duality of Labour», στο *The New Value Controversy and the Foundations of Economics* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2004) σελ. 145.
- xi. Marx, «Critique of the Gotha Programme», σελ. 213. Στις *Grundrisse*, ο Μαρξ γράφει ότι κάτω από το συλλογική παραγωγή «δεν υπάρχει ανταλλαγή αξιών αλλά [ανταλλαγή] δραστηριοτήτων» και ότι «η ανταλλαγή των προϊόντων με κανέναν τρόπο δεν θα είναι το μέσο δια του οποίου συμμετέχει το άτομο στη γενική παραγωγή». Karl Marx, *Grundrisse* (London: Penguin, 1993) σελ. 171. Θα αφήσω τον Ένγκελς εκτός της παρούσας μελέτης, αλλά αξίζει να λάβουμε υπόψη την περιγραφή της άμεσα κοινωνικής εργασίας στο πλαίσιο της μέτρησης του χρόνου εργασίας: «Μόλις η κοινωνία γίνει κάτοχος των μέσων παραγωγής και τα χρησιμοποιεί για την παραγωγή κοινωνικοποιώντας τα άμεσα, η εργασία του καθενός, όσο διαφορετικός κι αν είναι ο ιδιαίτερα χρήσιμος χαρακτήρας της, γίνεται ευθύς εξαρχής και άμεσα κοινωνική εργασία. Τότε, η ποσότητα κοινωνικής εργασίας, που είναι ενσωματωμένη σ' ένα προϊόν, δεν χρειάζεται να διαπιστωθεί έμμεσα: η καθημερινή πείρα δείχνει άμεσα πόση απ' αυτή την ποσότητα χρειάζεται κατά μέσον όρο. Η κοινωνία μπορεί απλά να υπολογίζει πόσες ώρες εργασίας είναι ενσωματωμένες σε μια ατμομηχανή, σ' ένα εκατόλιτρο σιταριού της τελευταίας συγκομιδής, σε εκατό τετραγωνικά μέτρα υφάσματος μιας ορισμένης ποιότητας. Επομένως, δεν μπορεί να της περάσει από το μυαλό να εκφράσει τις ποσότητες εργασίας, που βρίσκονται μέσα στα προϊόντα και που τώρα τις γνωρίζει άμεσα και απόλυτα, σ' ένα μέτρο που είναι μόνο σχετικό, ταλαντευόμενο, ανεπαρκές αν και πρωτίτερα αναπόφευκτο αφού δεν υπάρχει καλύτερο, και όχι στο φυσικό, επαρκές, απόλυτο μέτρο της, το χρόνο [...] Οι άνθρωποι τα κανονίζουν όλα πολύ απλά χωρίς να μεσολαβήσει η πολυφημισμένη αξία» Frederick Engels, *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science* (New York: International Publishers, 1939), σελ. 345-6.
- xii. Karl Marx, *Capital: Volume I* (Λονδίνο: Penguin, 1990), σελ. 175.
- xiii. Ό.π., σελ. 173.
- xiv. Barrot and Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, σελ. 104.
- xv. Δες «What is Communism», *International Council Correspondence* 1, τ. 1 (1934), και «Communist Production and Distribution», *Living Marxism* 4 (1938).
- xvi. <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/index.htm>. «Αν και δε δημοσιεύτηκε επισήμως πριν το 1930, το *Θεμελιώδεις αρχές της κομμουνιστικής παραγωγής και διανομής* εξελίχθηκε πάνω σε ένα κείμενο που έγραψε ο Jan Appel ενόσω ήταν φυλακισμένος στη Γερμανία μεταξύ 1923-1925. Μέσω της συστηματικής μελέτης των γραπτών του Μαρξ, ο Appel προσπάθησε να διερευνήσει τα βασικά προβλήματα για τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Βασική έγνοιά του ήταν να παράσχει ένα θεωρητικό πλαίσιο αντιμετώπισης των δύο σημαντικότερων προβληματικών που προέκυψαν από την εμπειρία της ρωσικής και της γερμανικής επανάστασης: α) ποιες οικονομικές συνθήκες είναι απαραίτητες για την κατάργηση της εκμετάλλευσης; β) ποιες είναι οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που θα επιτρέψουν στο προλεταριάτο να διατηρήσει την εξουσία μόλις την κερδίσει; Ύστερα από την άφιξη του Appel στην Ολλανδία, το χειρόγραφο αναθεωρήθηκε από τον Canne Meijer και παρουσιάστηκε στην ομάδα, όπου για αρκετά χρόνια συζητιόταν και αναθεωρούταν». John Gerber, *Anton Pannekoek and the Socialism of Workers' Self-Emancipation, 1873-1960* (Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers, 1989), σελ. 166.
- xvii. <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/09.htm>. Η GIC γράφει για τον υπολογισμό του χρόνου εργασίας: «Ο Μαρξ υιοθετεί αυτό το σύστημα κοινωνικών καταγραφών ως εφαρμόσιμο σε μια

- παραγωγική διαδικασία στην οποία η εργασία είναι κοινωνική, που σημαίνει ότι εξίσου εφαρμόζεται τόσο στην πρώτη φάση του κομμουνισμού όσο και αν το “από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του” (η ανώτερη φάση του κομμουνισμού) έχει ήδη επιτευχθεί. Με άλλα λόγια, μπορεί η οργάνωση της οικονομικής ζωής στην πορεία των διάφορων περιόδων της ανάπτυξής του να περνά μέσα από διάφορα στάδια, αλλά η σταθερή βάση για όλα παραμένει η μονάδα του μέσου κοινωνικοποιημένου χρόνου εργασίας». <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/01.htm#h4>
- xxiii. Μια περίεργη κριτική στην GIC έκανε ο Philippe Bourrinet, ο οποίος τους μέμφεται πιστεύοντας ότι «θα ήταν αμέσως δυνατό μόλις τα εργατικά συμβούλια κερδίσουν την εξουσία σε μια συγκεκριμένη χώρα, να προχωρήσουν σε μια εξελιγμένη μορφή κομμουνισμού» Philippe Bourrinet, *The Dutch and German Communist Left* (Λονδίνο: Porcupine Press, 2001), σελ. 252.
- xix. Η GIC γράφει ότι «Η κομμουνιστική βιομηχανική ζωή» όπως την οραματίζονται, «δε γνωρίζει την κυκλοφορία του χρήματος και δεν έχει αγορά» <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/13.htm>
- xx. <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/epilogue.htm#h3>
- xxi. «Anarchism and the Spanish Revolution», *International Council Correspondence* 3, τ. 5&6 (1937), 22.
- xxii. <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/04.htm#h3>
- xxiii. <http://www.marxists.org/subject/left-wing/gik/1930/01.htm#h4>
- xxiv. Barrot και Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, σελ. 123-124.
- xxv. Denis Authier και Jean Barrot, *The Communist Left in Germany 1918-1921* (Paris: Payot, 1976), σελ. 227. [Διαθέσιμο στα αγγλικά στο <http://www.marxists.org/subject/germany-1918-23/dauve-authier/appendix1.htm#h7>]
- xxvi. «Το ότι η ποσότητα της ενσωματωμένης σ’ ένα εμπόρευμα εργασίας είναι η κοινωνικά αναγκαία ποσότητα για την παραγωγή του –ο χρόνος εργασίας είναι επομένως ο αναγκαίος χρόνος εργασίας– είναι ένας ορισμός που αφορά μόνο το μέγεθος της αξίας. Όμως, η εργασία που αποτυπώνεται στην αξία, δεν είναι μόνο όμοια, απλή μέση εργασία, αλλά και εργασία ιδιώτη, όπως αποτυπώνεται σε ένα συγκεκριμένο προϊόν».
- xxvii. Barrot και Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, σελ. 116.
- xxviii. Anton Pannekoek, *Workers’ Councils* (Οκλαντ: AK Press, 2003), σελ. 23-27. [Διαθέσιμο στο: <http://www.marxists.org/archive/pannekoek/1947/workers-councils.htm#h7>]
- xxix. Marx, *Theories of Surplus Value*, Book III, σελ. 129.
- xxx. Barrot και Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, σελ. 104.
- xxxi. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (Νέα Υόρκη: International Publishers, 1970), σελ. 86.
- xxxii. Karl Marx, *Early Writings* (Νέα Υόρκη: Vintage, 1975), σελ. 261.
- xxxiii. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1992), σελ. 59.
- xxxiv. Marx, *Grundrisse*, σελ. 160.
- xxxv. Karl Marx, «Reflections», in Karl Marx and Friedrich Engels, *Collected Works*, τόμος. 10 (Νέα Υόρκη: International Publishers, 1978), σελ. 588.
- xxxvi. «Πόσα καρφιά αντιστοιχούν στην αξία ενός ζευγαριού παπουτσιών; Αν μπορούσαμε να λύσουμε αυτό το τρομερό πρόβλημα, θα είχαμε το κλειδί του κοινωνικού συστήματος που έμαχνε η ανθρωπότητα εδώ και έξι χιλιάδες χρόνια», Pierre-Joseph Proudhon, *What is Property?* (Κέιμπριτζ: Cambridge UP, 2007), σελ. 106.
- xxxvii. Karl Marx, «Notes’ on Adolph Wagner», στο *Later Political Writings*, σελ. 255.
- xxxviii. Marx, *Grundrisse*, σελ. 138.
- xxxix. Ό.π., σελ. 126.
- xl. Marx, *Capital: Volume I*, σελ. 140.
- xli. Ό.π., σελ. 161.
- xl.ii. Marx, *Grundrisse*, σελ. 155-6.
- xl.iii. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, σελ. 85.
- xl.iv. Marx, *Grundrisse*, σελ. 122.
- xl.v. Παρατίθεται στο Alfredo Saad-Filho, «Labor, Money, and “Labour-Money”: A Review of Marx’s Critique of John Gray’s Monetary Analysis», στο *History of Political Economy*, τόμος 25, τ. 1, σελ. 67.
- xl.vi. Marx, *Grundrisse*, σελ. 134.
- xl.vii. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, σελ. 70.

xlvi. Ό.π., σελ. 85-86.

xlix. Marx, *Capital: Volume I*, σελ. 139.

l. Karl Marx, «The Value-Form», in *Capital & Class*, τ. 4, σελ. 141.

li. Ό.π., σελ. 140.

lii. Marx, *Capital: Volume I*, σελ. 188-9.

liii. Ό.π., σελ. 170.

liv. Marx, *Capital: Volume III* (London: Penguin, 1991), σελ. 1020.

lv. Marx, *Capital: Volume I*, σελ. 171-2.

lvi. Στο δεύτερο τόμο του Κεφαλαίου, ο Μαρξ υποστηρίζει μια ακόμη φορά τη συμβατότητα της κομμουνιστικής παραγωγής με τη χρήση κουπονιών εργασίας, γράφοντας, «στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή το χρηματικό κεφάλαιο φεύγει από τη μέση. Η κοινωνία κατανέμει την εργατική δύναμη και τα μέσα παραγωγής στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας. Οι παραγωγοί θα μπορούν, αν θέλετε, να παίρνουν κουπόνια εργασίας, με τα οποία θα παίρνουν από τα αποθέματα ειδών κατανάλωσης της κοινωνίας μια ποσότητα ανάλογη με το χρόνο που εργάστηκαν. Τα κουπόνια όμως αυτά δεν είναι χρήμα, δεν κυκλοφορούν». Karl Marx, *Capital: Volume II* (London: Penguin, 1992), σελ. 434.

lvii. Marx, *Grundrisse*, σελ. 172-3.

Είδαμε μέσα από τα κείμενα του Μαρξ, γιατί άσκησε κριτική στα σχήματα του εργασιακού χρήματος, καθώς και τη σημασία που έδωσε στη λογιστική καταγραφή του εργάσιμου χρόνου σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Η κριτική στην κομμουνιστική διαχείριση της οικονομίας είναι ξεφλημένη στο βαθμό που στηρίζεται στη θεωρία του Μαρξ (και ο Ντωβέ δεν προσφέρει άλλη τεκμηρίωση πέρα από αυτήν). Μια τέτοια κριτική αποθαρρύνει κόσμο από το να πειστεί για την οικονομική βιωσιμότητα μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας παρέχοντας έτοιμες απαντήσεις-απορρίψεις της αυτοδιαχείρισης ως μιας κατά κάποιο τρόπο καπιταλιστικής ενσάρκωσης. Επιπλέον, η αντίθεση στην αυτοδιαχείριση συσκοτίζει την ζωτική για το σοσιαλισμό αναγκαιότητα ύπαρξης μιας νέας σχέσης του εργάτη με την εργασία. Εάν η κριτική στην αυτοδιαχείριση βασιζόταν σε ενδείξεις ότι οι συμβουλευτικοί κομμουνιστές συνηγορούν στη λειτουργία απομονωμένων επιχειρήσεων που ανταλλάσσουν προϊόντα στην αγορά, θα είχε κάποια ουσία. Όπως τίθεται, η χρήση εκ μέρους του Ντωβέ των λέξεων μισθωτή εργασία, νόμος της αξίας και καπιταλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ατυχής έξαψη ρητορείας.